

ТЭМПАРАЛЬНЫЯ МЕТАНІМІЧНЫЯ МАДЭЛІ

Пры тэмпаральнай полісеміі асацыятыўныя сувязі па сумежнасці адлюстроўваюць суіснаванне прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці ў часе (адначасова ці ў якой-небудзь паслядоўнасці). У межах тэмпаральных мадэлей выдзяляецца некалькі разнавіднасцей, якія аб'ядноўваюць розныя выпадкі такіх адносін.

1. «Пэўны час сутак» → «напрамак свету» → «мясцовасць (краіна), размешчаная ў гэтым напрамку». Метанімізацыі падвяргаюцца субстантывы *поўнач, поўдзень, захад, усход*, пераносныя ЛСВ якіх вядомы большасці славянскіх моў: *літар. поўнач* 'сярэдзіна ночы, 12 гадзін – адзін з чатырох напрамкаў свету – мясцовасць, краіна з халодным кліматам', *поўдзень* 'сярэдзіна дня, 12 гадзін – адзін з чатырох напрамкаў свету – мясцовасць, краіна з цёплым, гарачым кліматам'. Тэмпаральная прымета ў полісемантаў *усход* і *захад* крыху прыглушаецца лакатыўна-праіссуальнай семай, у выніку чаго ЛСВ суадносяцца не столькі з часам узыходу (заходу) сонца, колькі з пэўным напрамкам, часткай гарызонту, дзе яго ўзыходзіць (заходзіць), параўн.: *усход* 'з'яўленне над гарызонтам (нябеснага свяціла, зары); час, калі сонца ўзыходзіць, падымаецца над лініяй гарызонту; частка гарызонту, дзе ўзыходзіць сонца; адзін з чатырох напрамкаў свету; мясцовасць, частка краіны, дзяржавы, размешчаная ў гэтым напрамку', *захад* 'апусканне (сонца, іншых свяціл) за лінію гарызонту; час, калі сонца заходзіць, апускаецца за лінію гарызонту; частка гарызонту, дзе заходзіць сонца; адзін з чатырох напрамкаў свету; мясцовасць, частка краіны, дзяржавы, размешчаная ў гэтым напрамку'.

У асобных гаворках у семантычнай структуры падобных полісемантаў фіксуецца і ЛСВ 'вечер пэўнага кірунку', параўн.: *паст., лаг. север* 'поўнач – халодны вецер' (СП). Безумоўна, на трансфармацыю зыходнага ЛСВ паўплывала аналогія з *сівер* 'халодны, пранізлівы вецер'.

2. «Пэўны час (месяц, пара года)» → «звязаныя з гэтым часам абрады, рытуалы і іх атрыбуты». Рэалізацыя гэтай мадэлі сэнсавага развіцця ажыццяўляецца пераважна ў гаворках, якія ў большай ступені адлюстроўваюць стары ўклад сялянскага жыцця, яго абрады і традыцыі, параўн.: *тур. весна* 'вясна; тыдзень перад вялікім постамам, калі «клічуць» вясну' (ТС), *палес. літо* 'лета; цыкл летніх абрадавых песень' (ЛП), *віл., смарг. вечарушкі* 'пэўны перыяд часу пасля каляд; вячоркі' (СП), *віл., пух., ваўк., раг. рачанец* 'пэўны перыяд; вялікае свята' (СП), *в.-дзв., іўеў., лоеў., мсцісл. май* 'пяты месяц календара; першая зелень лісцевых дрэў, якой прыбіраюць хаты (звычайна на тройцу)' (БДС; ДСЛ; Бяльк.; Сцяшк., I).

3. «Свята (урачыстасць, абрад)» → «тое, што з гэтым святам суадносіцца (абрадавыя прадметы, песні, прадукты харчавання і інш.)»: *літар., зэльв., маладз., мядз. каляда* 1) 'абрадавае хаджэнне па хатах ў калядныя вечары'; 2) 'песня, якая спявалася ў час каляднага абраду'; 3) падарункі, атрыманыя ад гаспадара за віншаванне'; 4) 'парсюк, якога колюць

к калядам»; 5) 'хвост вепрука, які вараць у куцці і ядуць на «багатую каляду» (Сцяшк., I; Сцяц., II; СГЦ), літар., гом., віц., маг. **паска (пасха)** 1) 'Вялікдзень'; 2) 'пасвянцонья прадукты; 3) 'пірог, якія свецяць на Вялікдзень для разгаўлення' (ЛАБНГ, II; СП; ДСЛ; МСГ; ЛП), літар. **куцця** 1) 'урачыстая вячэра напярэдадні каляд, Новага года, якая суправаджалася варажбаю'; 2) 'каша з ячных або іншых круп як абрадавая страва', літар. **шчадрэц** 1) 'даўні звычай адзначаць вечар напярэдадні Новага года'; 2) 'песня, якая спявалася ў гэты вечар', гом. **шчадроўкі** 'тс' (МСГ), літар., віл. **вяселле** 1) 'абрад шлюбу і свята, звязанае з уступленнем у шлюб'; 2) 'шлюбны поезд'; 3) 'вясельная дружына' (ЗНС).

Гэта тэмпаральная мадэль актыўна праяўляецца і ў адваротным кірунку, калі перанос ажыццяўляецца на рэлігійныя свята, урачыстасці, абрады: в.-дзв. **ружанец** 'шнурок з нанізанымі на іх пацеркамі – свята, якое адзначаецца ў першы тыдзень кастрычніка' (СП), віц., маг. **вянок** 'вянок для маладой – вечар у маладой перад вяселлем' (Касп.: Мат.), шчуч. **гарэлка** 'гарэлка – заручыны' (Сцяшк., I).

4. Да ліку імпліцытных тэмпаральных пераносаў неабходна аднесці пераасэнсаванні «час, перыяд» → «людзі, якія жывуць на працягу гэтага перыяду» (эпоха, будучыня, рэнесанс), «дзень» → «пэўная з'ява» (раніца, дзень, ноч, вечар), «час» → «узрост чалавека ў гэты перыяд» (маленства, малалецтва, дзяцінства, юнацтва).

5. Шырока распаўсюджанай у літаратурнай мове і гаворках з'яўляецца адваротная разнавіднасць тэмпаральнай метаніміі, пры якой пераасэнсаванне ажыццяўляецца ў кірунку «ежа для спажывання ў пэўны час (яда ў гэты час)» → «пэўны час»: літар. **падвячорак** 'яда паміж абедам і вячэрай; ежа для спажывання паміж абедам і вячэрай – час сутак перад вечарам', літар. **абед** 'яда сярод дня, полудзень, ежа для спажывання ў абедзенны час – час, у які звычайна абедаюць', літар. **полудзень** (дыял. **палудзень**) 'ежа для спажывання ў абедзенны час – сярэдзіна дня, поўдзень', літар., наст. **вячэра** 'спажыванне ежы вечарам; сама гэта ежа – час вячэры' (СП).

У асобных дыялектных кантынуумах, а таксама літаратурнай мове назіраюцца выпадкі, калі ЛСВ полісемантаў перастаюць быць замацаванымі да пэўнага часовага прамежку і, такім чынам, пашыраюць свой сэнсавы аб'ём і межы выкарыстання, параўн. ст.-дар., палес. **абед** 'абед; снаданне' (СП; ЛП), літар. **полудзень** 'абед; лёгкая яда паміж абедам і вячэрай, падвячорак'.

Менш распаўсюджанымі з'яўляюцца адваротныя пераасэнсаванні лакатыўна-тэмпаральнага і зоа-тэмпаральнага характару, параўн.: літар. **сенажаць** 'луг; месца касьбы – пара, калі пачынаюць касіць', літар. **сенакос** 'касьба травы на сена; месца, адведзенае для касьбы сена – час уборкі сена', літар. **пакос** 'месца касьбы – час, пара касьбы', віл. **ават** 'авадзень – летні перыяд, калі асабліва авадні, сляпні кусаюць' (СП), віл., лаг., чэрв. **зык** 'від авадня, гіз – перыяд, калі каровы бегаюць, ратуючыся ад укусаў гіза' (СП).